

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучин М. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні : монографія. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2012. 359 с.
2. Задорожня Г. Принцип рівного виборчого права громадян у рішеннях Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 9 (131). С. 42–49.
3. Ключковський Ю. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
4. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD (2002) 23rev). *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права* : матеріали Венеціанської комісії : у 2-х ч. / за ред. Ю. Ключковського. Пер. з англ. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Логос, 2016. Ч. 1. С. 143–176.
5. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI (у редакції від 27 лютого 2016 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 р. № 3-рп/2017 (у справі про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії). *Офіційний вісник України*. 2018. № 8. Ст. 318.
7. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 (справа про вибори народних депутатів України). *Офіційний вісник України*. 1998. № 23. Ст. 850.
8. Рішення Конституційного Суду України від 5 квітня 2012 р. № 8-рп/2012 (справа про висування кандидатів у народні депутати України за змішаною виборчою системою). *Офіційний вісник України*. 2012. № 30. Ст. 1122.
9. Рішення Конституційного Суду України від 6 липня 1999 р. № 7-рп/99 (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови). *Конституційний Суд України : Рішення. Висновки*. 1997–2001 : у 2-х кн. / відпов. ред. П. Євграфов. Київ : Юрінком-Інтер, 2001. Кн. 1. С. 440–446.
10. Хасебе Я. Верховный суд Японии: решения по избирательной системе и экономическим свободам. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2008. № 1 (62). С. 173–182.
11. Шведа Ю. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні : монографія. Львів, 2010. 462 с.
12. Election Observation Handbook. 6th ed. Warsaw : OSCE / ODIHR, 2013. 120 p.
13. Khalifa A. The Right to Democracy in International Law: Between Procedure, Substance and the Philosophy of John Rawls. New York : Routledge, 2017. 136 с.
14. Members of the International organization of Parliaments. URL: <http://www.ipu.org/english/membshp.htm>.
15. Sokala A., Michalak B., Uziębło P. Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych. Warszawa : Lex ; Wolters Kluwer Polska, 2013. 329 s.

УДК 342.722

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/7>

ВИКОРИСТАННЯ КРІОКОНСЕРВОВАНИХ ГАМЕТ ТА ЕМБРІОНІВ ЯК ГАРАНТІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА РЕПРОДУКТИВНЕ ВІДТВОРЕННЯ

THE USE OF CRYOTIC PRESERVED GAMETS AND EMBRYOS AS A GUARANTEE FOR THE REALIZATION OF HUMAN RIGHTS TO REPRODUCTIVE PROCREATION

Чечерський В.І., к.ю.н., доцент,
прокурор, Почесний працівник прокуратури
Генеральна прокуратура України

Проблеми, пов'язані із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, актуальні на теперішній час, особливо у зв'язку з необхідністю вирішення питань народонаселення. Дослідження у сфері допоміжних методів відтворення подолали біологічні обмеження, і ця ситуація породила нові етичні та юридичні проблеми. Кріоконсервація, зокрема, змістила межі часу для народження, дозволивши довгострокове зберігання сперматозоїдів, ембріонів та, останнім часом, ооцитів і тканини яєчника. Це допускає як зачаття, так і пологи в тих випадках, коли один із біологічних батьків уже помер.

У даній статті оцінюється прийнятність посмертного відтворення й основні проблеми, пов'язані із цим феноменом, як-от згода і право розпорядження ембріонами чи гаметами померлої особи. Проаналізовано сучасний рівень вивченості проблеми. Наведено думки окремих учених, що цікавляться проблематикою репродуктивних прав. Це ілюструє деякі складні етичні та правові питання, що виникають у різних країнах.

Констатується, що в українському законодавстві в цій сфері є прогалина, тоді як в низці держав зазначена проблема вже знаходить своє законодавче врегулювання, хоча і досить різноманітне. Окреслено основні дилеми, які виникають під час застосування технологій постмортальної репродукції. Робиться висновок про необхідність внесення змін і доповнень до чинного законодавства.

Обґрунтовано відмінність постмортальної репродукції гамет і ембріонів.

Доцільність виконання деяких умов посмертного репродуктивного відтворення пояснюється необхідністю забезпечення стабільності, зокрема спадкових відносин, можливості встановлення спадщини дитини, зачатой і народженої після смерті батьків. Навіть більше, це дозволить уникнути можливих зловживань із боку інших осіб.

Ключові слова: права людини, право на репродуктивне відтворення, репродуктивні права, посмертна репродукція, посмертна допоміжна репродукція.

Problems of application of the assisted reproductive technologies are extremely relevant, especially due to the need to resolve the population issues. Research in the area of assisted reproduction techniques have overcome biological limitations and this situation has created new ethical and legal concerns. Cryopreservation, in particular, has shifted the time frame for birth by enabling long-term storage of sperm, embryos and, more recently oocytes and ovarian tissue. This permits pregnancy as well as childbirth in cases where one biological parent has died. Posthumous assisted reproduction is the most challenging, difficult and sensitive issue to be discussed ethically and religiously.

In this article the acceptability of the posthumous reproduction is evaluated and major concerns like consent and ownership of the gametes after death. The current situation of the problem has been analyzed. Opinions of individual scientists dealing with reproductive rights issues are outlined. This illustrates some of the complex ethical and legal issues occurring in different countries.

States that in the Ukrainian legislation in this part there is a space, while in some States, this problem finds its legislative regulation, though very diverse. The main problems that arise when using technology postmortal reproduction. The conclusion about the necessity of making amendments to the current Ukrainian law.

The difference between post-mortem reproduction of gametes and embryos is substantiated.

Expediency of implementation of some conditions posthumous reproductive procreation is explained by the need to ensure stability of hereditary relations, possibility to establish a child's heritage, born after death of its father with confidence. Moreover, it will allow avoiding potential abuse on the part of other persons.

Key words: human rights, right to continue of genus, reproductive rights, posthumous reproduction, posthumous assisted reproduction.

Одним із сучасних викликів для права стала можливість репродукції (відтворення) людини поза звичайними біологічними рамками. Зазначене насамперед завдячує розвитку технології криоконсервування репродуктивних клітин (гамети) і ембріонів, яка змістила часові межі не тільки народження генетично рідних дітей, але і їх зачаття. Заможжені гамети, ембріони можуть успішно зберігатися тривалий час, унаслідок чого між смертю батьків та народженням їхньої біологічної дитини може пройти не один рік.

Загалом розвиток наукових технологій дозволяє здійснити декілька варіантів посмертної репродукції: використання криоконсервованої сперми (яйцеклітини), взятої ще за життя людини, перенесення раніше замороженого ембріона і новітній напрям – посмертний витяг репродуктивних клітин померлої особи або особи, що перебуває в незворотній комі чи клінічній смерті.

І якщо остання варіація у світі ще не набула широкого визнання та є поодинокую, то використання заморожених гамет і ембріонів із метою репродуктивного відтворення, зокрема після смерті біологічних батьків чи одного з них, уже стало поширеною практикою.

Під поняттям «посмертальна (посмертна) репродукція» розуміється зачаття і народження дитини після смерті когось-небудь із батьків. Тобто цей термін уживається тоді, коли зачаття дитини відбулося після смерті біологічних батьків чи одного з них, на відміну від посмертного народження, коли зачаття мало місце за їхнього життя [1]. Отже, розвиток науки суттєво змінив раніше б, здавалося, непорушні аксіоми в цій сфері.

Можливості посмертальної репродукції є новими для суспільства, держави та потребують її вивчення різними науками, зокрема філософією, медициною, психологією тощо.

Зазначена тематика сприймається ще важче, якщо до неї підходити з етичного та релігійного поглядів [2, с. 96]. Проте, крім цих аспектів, вирішення потребує низка суто правових питань.

Зокрема, чи можуть використовуватися гамети й ембріони без згоди біологічних батьків, які померли, якою повинна бути ця згода, у якій формі, чи діє тут презумпція наявності такої згоди в разі замороження гамет і ембріонів (адже людина передбачала ймовірність їх використання), хто має право ними розпоряджатися, зокрема, чи входять до цього переліку всі близькі родичі першого ступеня спорідненості померлого, чи має бути згода інших осіб на їх використання, якщо так, то кого саме, чи передаються заморожені репродуктивні клітини у спадок, чи мають право такі новонароджені діти успадковувати майно померлого тощо.

Незважаючи на досить значний масив наукових праць, присвячених репродуктивним правам, питанням посмертальної репродукції увага майже не приділялася. Окремі теоретичні та практичні аспекти розглянуто у працях Г. Анікіної, І. Венедіктової, О. Кухарєва, І. Рубець, К. Світнева, І. Філімонової та деяких інших дослідників.

Метою статті є дослідження такого нового для юриспруденції феномену, як посмертальна, тобто посмертна репродукція (відтворення) людини, що є складником правомочностей, які становлять зміст фундаментального права людини на репродуктивне відтворення.

Проблематику використання заморожених ембріонів і репродуктивних клітин можна розділити на дві групи. До першої варто віднести право на розпорядження репродук-

тивними клітинами померлої особи, а до другої – право розпорядження ембріоном, один чи двоє генетичних батьків якого померли.

Компаративний аналіз іноземного законодавства з питань використання заморожених гамет померлої особи засвідчує, що у світі відсутні єдині підходи та мають місце протилежні способи їх вирішення.

Наприклад, відповідно до ст. 18 Закону Республіки Білорусь «Про допоміжні репродуктивні технології», використання незатребуваних у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій статевих клітин пацієнта, який помер, або оголошеного в судовому порядку померлим, забороняється [3].

Угорське законодавство також не допускає використання гамет померлих людей. Зазначено, що «гамети, отримані з мертвого тіла, включаючи клінічну смерть, або мертвого плоду, не можуть використовуватися для допоміжної репродукції» [4, с. 2359]. В Італії та Німеччині вдови позбавлені можливості скористатися замороженою спермою свого покійного чоловіка, оскільки вважається, що ніхто не має права розпоряджатися «частинами тіла» померлих, які вже не можуть дати своєї згоди або відповіді відмовою.

Аналогічно заборонена посмертна репродукція в Австралії, Канаді, Словенії, Швеції [5, с. 49].

Однак законодавством інших держав вона допускається. Наприклад, згідно із ч. 2 ст. 21 Закону Киргизької Республіки «Про репродуктивні права громадян і гарантії їх реалізації», використовувати статеві клітини, що перебувають на зберіганні, з метою відтворення потомства особи в разі її смерті мають право чоловік (дружина), батько, мати, рідні брати і сестри [6].

В окремих країнах посмертна репродукція є однією з гарантій забезпечення права людини на продовження роду. Так, у Сполучених Штатах Америки (далі – США), Ізраїлі солдати, які відправлялися на військові дії, могли із цією метою заморозити власну сперму.

Інші національні законодавства взагалі не врегульовують даного питання.

Для тих держав, де посмертальна репродукція дозволена, вирішальну роль відіграє наявність згоди або іншим чином висловленої волі померлого щодо подальшого використання його репродуктивних клітин.

Однак проблема полягає в тому, що в багатьох випадках довести згоду померлого на посмертальну репродукцію неможливо. Одна річ, якщо людина заздалегідь обдумала це питання і зробила відповідні юридично значущі дії, і зовсім інша, якщо смерть настала раптово. Ситуація ускладнюється і тим, що в низці законодавств потрібна наявність письмової згоди загиблого на посмертальну репродукцію, навіть якщо генетичний матеріал був зданий на зберігання за життя, що опосередковано підтверджує згоду цієї людини на те, щоб мати в майбутньому дітей [7].

У Великобританії посмертна репродукція дозволена тільки якщо, будучи живою, особа висловила чіткий намір щодо цього. Наприклад, у 2002 р. у Британії вдова вимагала видачі заморожених гамет померлого чоловіка, однак їй відмовили, оскільки напередодні смерті він відкликав свою згоду на розпорядження дружиною його сперміями після смерті. Позивачка аргументувала, що згода чоловіка відкликана під тиском одного з медпрацівників установи, однак суд відмовив їй, вважаючи, що ця відмова була цілком свідомою.

Натомість в іншому випадку, Стивен Сазерленд перед від'їздом до Іраку здав свої гамети на зберігання в кріобанк, щоб після війни зачати дитину зі своєю дружиною. У листопаді 2005 р. він загинув. Приблизно через півроку після його смерті дружина звернулася із проханням про штучне запліднення спермою загиблого чоловіка і незабаром народила хлопчика. В інтерв'ю NBC News вона зізналася: «Незважаючи на гіркоту втрати, я рада щодня бачити в сині продовження дорогої мені людини» [8, с. 4].

Подібне мало місце у США в 1993 р., коли 48-річний чоловік на ім'я Вільям Кейн учинив самогубство. Незадовго до цього він помістив на зберігання у кріобанк свою сперму і заповів її своїй нареченій Деборі для народження спільної «посмертної» дитини, якщо вона цього побажає. Його дорослі діти проти цього категорично заперечували, однак апеляційний суд Каліфорнії постановив, що вкладники банку сперми можуть самостійно визначати порядок використання своїх репродуктивних клітин після смерті та присудив генетичний матеріал померлого Деборі [1].

У справі Hall v. Fertility Institute of New Orleans, 647 So. 2d 1348 (La. Ct. App. 1994) мати померлого чоловіка прагнула перешкодити партнерші покійного отримати його заборонені гамети, про які в заповіті не згадувалося. Однак остання пред'явила до суду підписаний ним "Act of Donation", що, на її думку, підтверджував його бажання посмертно стати батьком. Суд першої інстанції визнав цей документ недійсним, проте суд другої інстанції не підтримав даного висновку і задовольнив вимогу заявниці. Хоча цей документ фактично не встановлював наміру посмертного батьківства, проте в сукупності з іншими доказами він став його підтвердженням.

В ісламських державах питання кріоконсервування сперми та постмортальної репродукції загалом тісно пов'язане з релігійними догмами. Існують дві основні ісламські концепції про смерть і шлюб: деякі лідери духовенства вважають, що після смерті одного з подружжя шлюб автоматично припиняється, а інші вважають, що після смерті протягом 4-х місяців і 10-ти днів (так звана edda) ця пара є ще чоловіком і дружиною. Залежно від того, якої концепції дотримуються священнослужителі, одні з них уважають використання сперми померлого чоловіка впродовж цього періоду дозволеною практикою, а інші – забороненою [2, с. 96].

На нашу думку, під час вирішення подальшої долі заморожених гамет вирішальну роль відіграє воля померлого. Якщо особа розпорядилася ними (на користь третьої особи, заповіла знищити чи передати як донорський матеріал тощо), то їхня доля вирішується суто відповідно до її волі незалежно від бажання інших.

Якщо ж особа вчинила дії, пов'язані зі збереженням власних заморожених гамет для майбутнього батьківства (материнства), однак чітко не висловила своєї волі, то їх використання іншим із подружжя є безумовним правом. Водночас використання особою, яка не перебувала з ним (нею) на момент смерті в законному шлюбі (співмешканця (-ки) чи партнера (-ки), а також третіми особами, які є близькими родичами померлого (батьки, рідні брати і сестри), – право, яке має бути підтверджено судовим рішенням, зокрема щодо наміру їх використання лише з метою народження нащадків, тобто продовження роду.

Винятком із цього правила є випадок, коли особа заморозила свої гамети для проведення штучного запліднення з гаметами конкретної особи, тобто уклала відповідний договір, про що свідчать цивільно-правові договори чи інші документи (заяви, погодження, лікувальна програма в закладі охорони здоров'я тощо). У цьому разі зазначені дії повинні розцінюватися як фактично висловлена воля щодо розпорядження ними, якщо в судовому порядку не доведено іншого. Прикладом є факт, коли особа заморозила сперму й уклала з іншою особою договір у закладі охорони здоров'я на проведення лікувальної програми

штучного запліднення, проте внаслідок раптової смерті не завершила її до кінця.

З метою недопущення фінансових зловживань доцільно законодавчо передбачити, що зачаті після смерті генетичного батька (матері) нащадки не мають права на спадкування чи інших прав, що пов'язані з батьківством (материнством), за винятком умов, якщо померлий не заповів іншого або їх зачато іншим із подружжя. Тобто за відсутності волі померлого він має прирівнюватися до статусу неанонімного донора репродуктивних клітин. Вказане дозволить уникнути насамперед необґрунтованих зазіхань на активи померлого, коли метою репродуктивного відтворення є не бажання продовження роду, а тільки фінансова вигода без урахування інтересів майбутньої дитини.

Для недопущення зловживань варто передбачити, що треті особи (за винятком іншого з подружжя), які скористаються правом постмортального відтворення повинні відповідати таким критеріям:

1) у цих осіб відсутні інші діти та вони не можуть їх зачати або таке зачаття суттєво утруднено внаслідок об'єктивних причин (зокрема, істотної загрози можливості розвитку спадкової чи іншої важкої хвороби як у них, так і в майбутньої дитини);

2) вони усвідомлено перебирають на себе всю повноту відповідальності, пов'язану з вихованням і належним забезпеченням новонародженої дитини;

3) метою розпорядження репродуктивними клітинами є продовження власного роду;

4) обґрунтованість вимоги про використання кріоконсервованих репродуктивних клітин і здатність належним чином забезпечити новонароджену дитину має бути перевірена судом.

Крім того, необхідно законодавчо встановити черговість у праві розпорядитися репродуктивними клітинами померлого з метою репродуктивного відтворення для продовження роду, яка, на нашу думку, має бути така:

- інший із подружжя померлої особи;
- співмешканець, партнер (співмешканка, партнерша), з якою проживала померла особа, тобто перебувала в цивільному шлюбі;
- кровні батьки померлої особи, чие право на продовження роду буде порушене за умови їх знищення;
- кровні рідні брати, сестри померлої особи, чие право на продовження роду буде порушене за умови їх знищення;
- інші кровні близькі родичі, чие право на продовження роду буде порушене за умови їх знищення.

Порядок використання репродуктивних клітин має встановлюватися виключно законом, у якому, окрім іншого, необхідно передбачити строки для висловлення волі (бажання) скористатися замороженими гаметами померлого, процедуру надання такої згоди третіми особами чи відповідної відмови, процедуру інформування третіх осіб про наявність заморожених гамет закладом охорони здоров'я й ін.

Оптимальним є через приписи законодавства зобов'язати відповідні заклади охорони здоров'я або спеціалізовані установи, що здійснюють кріоконсервацію репродуктивних клітин, визначати в договорах на кріоконсервацію (замороження) гамет однією з обов'язкових умов порядок їх використання в разі смерті цієї особи та перелік осіб, яких має бути поінформовано про їх наявність.

Необхідно також встановити мінімальний і максимальний строки, упродовж якого дозволяється скористатися правом на розпорядження замороженими гаметами померлої особи. На вказаному обґрунтовано наголошує О. Кухарев [9, с. 51]. Уважаємо раціональною думку Ф.В. Дахно й А. Куценко, що, зважаючи на низку міркувань, разом із нестійким емоційним оточенням після раптової смерті затримка репродукції як мінімум на 6 місяців із часу смерті особи здається розумною [10].

Максимальний термін розпорядження цими репродуктивними клітинами не повинен перевищувати трьох років після смерті особи та в будь-якому разі не більше п'яти років із часу їх криоконсервації. Отже, з одного боку, буде забезпечено принцип правової визначеності, зокрема з позиції спадкового права, а з іншого боку – не допущено надмірне зберігання репродуктивних клітин, які, навіть з урахуванням досягнень технології, із збігом тривалого терміну зберігання можуть втрачати свої характеристики.

По-іншому повинно вирішуватися питання розпорядження ембріоном, який запліднено гаметою померлої особи.

Ми не можемо погодитися із К. Світневим у тому, що ембріон у будь-якому разі може і повинен бути використаний за відсутності інших прямих вказівок померлого [1]. Ембріон є результатом об'єднання генів обох біологічних батьків, унаслідок чого розпорядження ним поза їхньою волею, на нашу думку, не буде правовим рішенням. Лише ті, хто є біологічними батьками, мають право розпорядитися подальшою долею ембріона. Інші особи (кровні батьки померлого, брати і сестри й ін.) без такої згоди не уповноважені на ухвалення цих рішень.

Навіть більше, якщо померлим висловлено бажання (воля) знищити ембріон у разі його смерті, то такий ембріон не може бути використаний за винятком випадку, коли для іншого з подружжя це єдина можливість мати генетично рідну дитину та реалізувати своє фундаментальне право на репродуктивне відтворення.

Адже ембріон – це особливий вид об'єктів, який не є предметом, річчю чи майном. На нього не можуть поширюватися загальні правила спадкування, які передбачено нормами цивільного права. У цьому разі ми повинні розглядати ембріон саме крізь призму народження майбутньої людини.

Однак це не означає, що третя особа, чие право на репродуктивне відтворення (продовження роду) буде

порушено, узагалі позбавляється можливості на його використання. Проте таке використання з указаною метою може бути виключно за погодження з іншим (тобто живим) із біологічних батьків. Знову ж таки в цьому разі всю відповідальність, зокрема щодо виховання, забезпечення даної дитини, повинна перебирати на себе саме ця особа, а генетичні батьки за статусом прирівнюються до неанонімного донора.

Наприклад, в Ірані мав місце факт, коли через суд було задоволено прохання батька померлого про перенесення заморожених ембріонів. Суд заявив, що оскільки ембріони створено до смерті цієї особи, то буде правильним передати їх жінці як сурогатній матері, а опіку покласти на дідуся [2, с. 97].

На нашу думку, у разі смерті обох біологічних батьків, якщо не було їхньої прямої вказівки (волі) на знищення ембріонів, то за умови відсутності інших нащадків (тобто наявності однієї дитини в сім'ї, яка померла), з метою реалізації права на репродуктивне відтворення їх мають право використати виключно батьки померлих, чие право на продовження роду порушено. Водночас вони повинні мати єдине право в частині розпорядження ембріоном – його використання для генетичного продовження власного роду за умов і підстав, установлених законом. Тобто такі ембріони не можуть бути передані іншим особам, подаровані, продані чи іншим чином відчужені.

Звичайно, наведені вище правила не можуть охоплювати всіх випадків, які матимуть місце на практиці, тому постмортальна репродукція потребуватиме більш детальної регламентації з урахуванням міжнародного досвіду.

Підсумовуючи наведене, можна зазначити, що даний вид репродукції є суттєвою гарантією права на продовження роду, проте його реалізація потребує відповідального та виваженого рішення, за необхідності підтвердженого судом у встановленому порядку, а також належного законодавчого забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свитнев К. Жизнь после смерти. Юридические и этические аспекты посмертной репродукции. URL: http://svitnev.ru/speech/life_death.pdf (дата звернення: 14.06.2019).
2. Posthumous Assisted Reproduction from Islamic / Reza Omani Samani et al. Perspective Royan Institute International Journal of Fertility and Sterility. 2008. Vol. 2. P. 96–100.
3. О вспомогательных репродуктивных технологиях : Закон Республики Беларусь от 7 января 2012 г. № 341-З. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/zakon0/z175.htm> (дата звернення: 12.06.2019).
4. Post-mortem sperm retrieval in new European Union countries: case report / J. Dostal et al. *Hum Reprod.* 2005. № 20 (8). P. 2359–2361. URL: <https://academic.oup.com/humrep/article/20/8/2359/618517> (дата звернення: 25.06.2019).
5. Венедіктова І. Реалізація і захист інтересів осіб у репродуктивних правовідносинах. *Юридична Україна.* 2012. № 11. С. 46–50.
6. О репродуктивных правах граждан и гарантиях их реализации: Закон Киргизской республики от 4 июля 2015 г. № 148. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111191> (дата звернення: 11.06.2019).
7. Филимонова И. Проблемы правового регулирования постмортальной репродукции в семейном законодательстве России. *Политика, государство и право.* 2015. № 2. URL: <http://politika.snauka.ru/2015/02/2333> (дата звернення: 07.07.2019).
8. Аникина Г. К вопросу о правовом регулировании постмортальной репродукции. *Наука. Общество. Государство* : электронный научный журнал. 2013. № 2 (2). С. 1–11. URL: http://www.univer.km.ua/statti/4.anikina_h.v_k_voprosu_o_pravovom_rehulyrovanyu_postmortal_noy_reproduktsyy_.pdf (дата звернення: 14.06.2019).
9. Кухарев О. Окремі аспекти правового статусу постмортальних дітей спадкодавця у спадковому праві України. *Вісник Запорізького національного університету.* 2018. № 1. С. 46–54.
10. Дахно Ф., Куценко А. Вспомогательные репродуктивные технологии и проблемы постмортальной (посмертной) репродукции. *Жіночий лікар.* 2009. № 2. URL: <http://z-l.com.ua/ru/article/281> (дата звернення: 27.07.2019).